
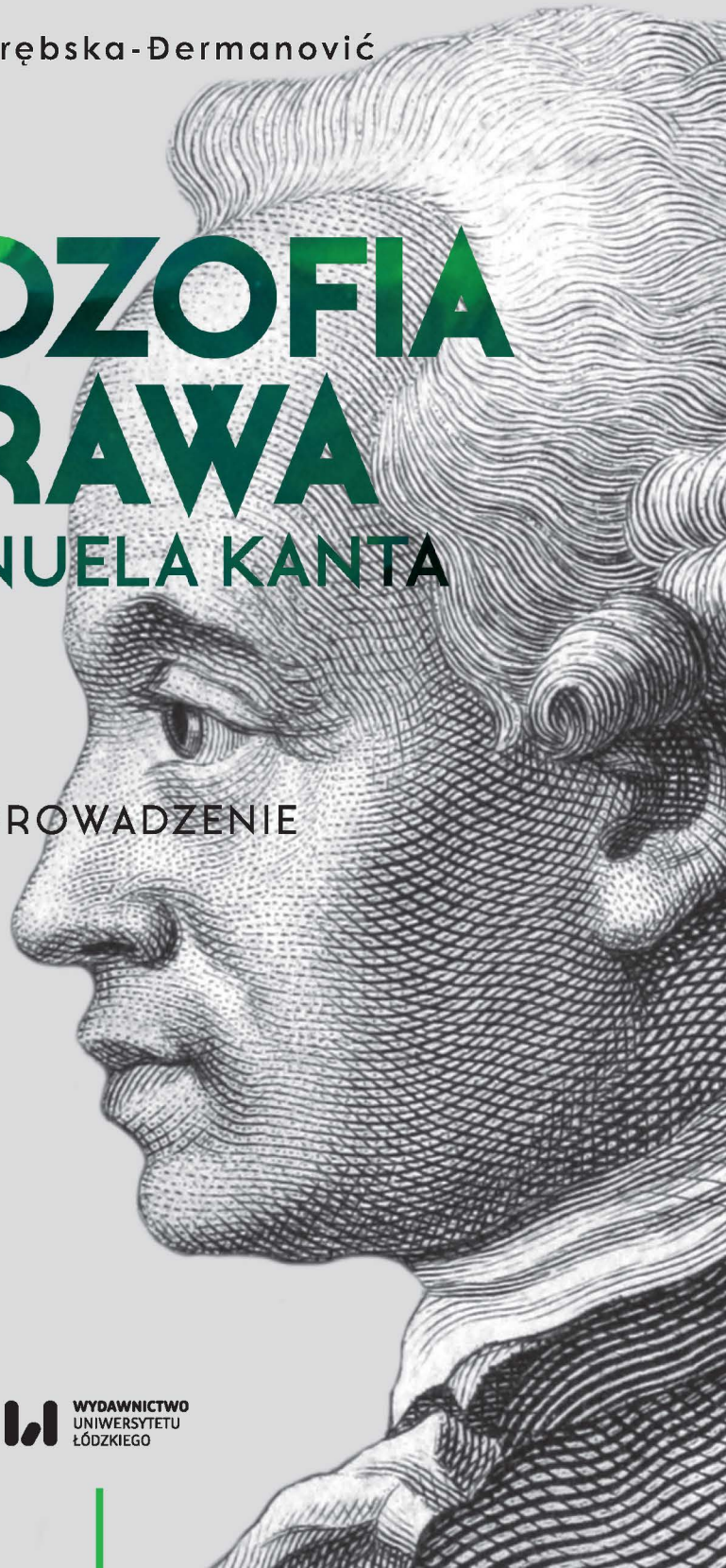

Ewa Wyłębska-Dermanović

FILOZOFIA PRAWA IMMANUELA KANTA

WPROWADZENIE

 WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

**FILOZOFIA
PRAWA
IMMANUELA KANTA**

WPROWADZENIE

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Ewa Wyrębska-Đermanović

FILOZOFIA PRAWA IMMANUELA KANTA

WPROWADZENIE

Ewa Wyrębska-Đermanović – Uniwersytet Łódzki, Wydział Historyczno-Filozoficzny
Instytut Filozofii, Katedra Etyki, 90-131 Łódź, ul. Lindleya 3/5

RECENZENT

Leon Miodoński

REDAKTOR INICJUJĄCY

Beata Koźniewska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Magdalena Granosik

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/georgios

© Copyright by Ewa Wyrębska-Đermanović, Łódź 2018

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2018

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.08046.17.0.M

Ark. wyd. 10,5; ark. druk. 10,0

ISBN 978-83-8088-834-0

e-ISBN 978-83-8088-835-7

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

*Błogosławieni, którzy wprowadzają pokój.
(Biblia Tysiąclecia, Mt 5, 9)*

Dla Gorana, Iliji i Miriam

SPIS TREŚCI

Wstęp. Ostateczny cel wszelkiej nauki prawa	11
Ostateczny cel nauki prawa a filozofia polityki.....	12
Uwagi metodologiczne	14
Objaśnienia terminów	16
Rozdział I. Źródła prawa. Od wolności do systemu obowiązków....	19
Wolność jako warunek możliwości pojęcia obowiązku.....	19
Wolność psychologiczna jako pozór świata doświadczenia	22
Wolność w rozumieniu transcendentálnym Przyczynowość z wolności	23
Idea wolności w <i>Uzasadnieniu metafizyki moralności</i>	27
Wolność i władza pożądania. Ewolucja poglądów Kanta.....	30
Wolność a prawo moralne.....	34
Autonomia woli a prawo moralne. Imperatyw kategoryczny	35
Forma, materia i zupełność prawa moralnego	38
Obowiązek a zobowiązanie	42
Normodawstwo etyczne a normodawstwo jurydyczne Typy zobowiązania.....	43
Podział obowiązków	45
Rozdział II. Pojęcie prawa. Od systemu obowiązków do prawa w sensie ścisłym.....	51
Ogólny podział obowiązków prawa za Ulpianem	51
Obowiązki prawa wewnętrzne Obowiązek cnoty a obowiązek etyczny	53
Obowiązek prawa a obowiązek jurydyczny Prawo w sensie ścisłym	56
Sankcja przymusu a wolność zewnętrzna	59
Prawo natury i prawo pozytywne	61
Prawo wrodzone i prawo nabyte a własność wewnętrzna i zewnętrzna.....	63
Prawo natury a prawo obywatelskie, prawo prywatne a prawo publiczne	67

Rozdział III. Prawo prywatne. Od pojęcia prawa do praw jednostkowych.....	69
Własność a posiadanie. Co to znaczy mieć coś zewnętrznego	69
Prawny postulat rozumu praktycznego. <i>Lex permissiva</i>	72
Własność w stanie natury i stanie obywatelskim	78
Materia prawa prywatnego	80
Nabywanie praw	80
Prawo rzeczowe.....	81
Prawo osobowe.....	84
Prawo wspólnoty domowej	87
Sprawiedliwość rozdzielcza a prawo prywatne	90
Rozdział IV. Metafizyczne podstawy nauki o prawie publicznym. Od prawa prywatnego do prawa publicznego	93
Stan natury wedle Kanta.....	93
Postulat prawa publicznego	97
Sprawiedliwość w stanie prawnym	98
Uniwersalność stanu prawnego	100
<i>Constitutio</i> i prawo publiczne	101
<i>Lex permissiva</i> a prawo publiczne	103
Państwo w idei i republikanizm.....	106
Suweren i idea kontraktu.....	107
Formy rządzenia a formy panowania	108
Stan obywatelski	111
Rozdział V. Nauka prawa zastosowana do warunków doświadczenia. Od stanu natury do stanu prawnego	115
Prawo państwowe – państwo wobec poddanych	116
Państwo jako osoba moralna. Suwerenność u Kanta	121
Prawo międzynarodowe.....	123
Stan natury między państwami.....	123
Prawo w stanie natury.....	125
Stan prawny między narodami.....	129
Prawo kosmopolityczne	134
Prawo o zasięgu globalnym	135
Idea obywatelstwa światowego	136
Rozdział VI. Uniwersalny stan prawny. O wiecznym pokoju	139
Idea „wiecznego pokoju”	139
Stan prawny i postulat „wiecznego pokoju”	140

Formy uniwersalnego stanu prawnego	142
Uniwersalny stan prawny w idei i empirii	145
Bibliografia.....	149
Indeks pojęć.....	157
Od Redakcji.....	163

WSTĘP

OSTATECZNY CEL WSZELKIEJ NAUKI PRAWA

Celem tej książki jest wprowadzenie czytelnika do najważniejszych zagadnień filozofii prawa Immanuela Kanta. Mimo oczywistych skojarzeń ustalenia tutaj zawarte nie odnoszą się wyłącznie do kwestii prawoznawstwa, lecz mają znacznie szerszy zakres. Wynika to przede wszystkim z samego rozumienia zagadnienia prawa i jego metafizycznych podstaw przez filozofa z Królewca. W pierwszej kolejności należy wspomnieć, że ostatecznym celem wszelkiej nauki prawa wedle Kanta jest ustanowienie i zagwarantowanie trwałego pokoju na świecie¹. Wprawdzie filozof w *Metafizycznych podstawach nauki prawa* rozprawia się z wieloma innymi zagadnieniami, a mianowicie wyodrębnia sferę prawa z szeroko rozumianej moralności, uzasadnia przymus prawny, zewnętrzną własność, autorytet państwa i inne, to jednak w ostateczności wszystkie te Kantowskie ustalenia skierowane są ku jednemu celowi – który jest zarazem obowiązkiem całej ludzkości i każdego człowieka z osobna – to znaczy ustanowieniu uniwersalnego stanu prawnego, który kładzie kres wszelkim wojnom, a zarazem każdemu człowiekowi gwarantuje jego wrodzoną wolność. Gdy chodzi o praktyczne użycie rozumu w odniesieniu do wolności zewnętrznej, nie ma dla Kanta zagadnienia istotniejszego i bardziej fundamentalnego. Zdaniem filozofa, pokój nie pojawia się po prostu po ustaniu wszelkich konfliktów, lecz należy go dopiero „ustanowić” poprzez wprowadzenie stanu prawnego. Kant zdawał sobie bowiem sprawę, że pokój nie jest tylko nieobecnością wojny, lecz oznacza całkowite i permanentne wyeliminowanie wojny jako sposobu rozwiązywania wszelkich konfliktów. Zapewnienie trwałego pokoju mogło się więc dla Kanta dokonać tylko dzięki zastąpieniu wojny, która oznaczała dla niego nieunormowaną przemoc, przez przemoc pod panowaniem norm, to znaczy przez stan prawny.

Celem tejże pracy nie jest wcale przekonanie czytelnika, że Kantowskie rozwiązanie problemu wojny jest rozwiązaniem trafnym ani też że filozof stawia właściwą diagnozę, uznając kwestię zapewnienia pokoju za najistotniejszy cel prawa. Stan prawny w wymiarze uniwersalnym z pewnością nie rozwiązuje wielu problemów, z którymi współcześnie boryka się ludzkość (związanych chociażby ze społeczną nierównością, konfliktem wartości o podłożu kulturowym, bezpieczeństwem informacyjnym czy kontrolą rynków finansowych). Z drugiej jednak strony, może zapobiec dalszemu generowaniu ogromu przemocy, nędzy

¹ Por. I. Kant, *Metafizyczne podstawy nauki prawa*, przeł. W. Galewicz, Kęty 2006, s. 158.

i nieszczęścia, które towarzyszą każdej wojnie, a przy tym umożliwić sprawniejsze zarządzanie problemami globalnymi, które domagają się uregulowania na poziomie ponadpaństwowym (jak choćby kwestie ekologiczne). Dlatego też, w naszej ocenie, Kantowska filozofia prawa, której naczelnym zadaniem jest ustanowienie pokoju przez wprowadzenie struktur prawnych, nadal pozostaje propozycją niezwykle interesującą, nie tylko z teoretycznego, ale też praktycznego punktu widzenia.

Należy jednak pamiętać, że mimo swych oczywistych zalet Kantowska filozofia prawa może współcześnie stanowić punkt odniesienia jedynie w ograniczonym zakresie. Wynika to z faktu, że jest to refleksja powstała w czasach oświecenia, a zatem spektrum problemów poruszanych przez filozofa jest zawężone przez sposób widzenia właściwy tamtym czasom. Dlatego też współcześnie istnieje wiele spraw, o których zawsze można rozmawiać przy okazji dyskusji o Kancie (na przykład problem redystrybucji dóbr, klasowości społeczeństwa czy też równości płci), jednak z całą pewnością nie można się o nich dowiedzieć bezpośrednio z Kantowskich pism.

Kantowska filozofia prawa nie tylko pozostaje w ścisłym związku ze stawianym jej przez filozofa naczelnym postulatem praktycznym (ustanowieniem wiecznego pokoju), ale porusza wiele tematów z obszarów, które współcześnie nazwiemy: filozofią polityczną, filozofią społeczną, teorią państwa itd. Na potrzeby niniejszego wprowadzenia odniesiemy się krótko do relacji między Kantowską filozofią prawa a filozofią polityki.

Ostateczny cel nauki prawa a filozofia polityki

Ostatecznym celem nauki prawa, jak powiada Kant, jest uniwersalny stan prawny², gwarantujący peremptoryczny charakter wszelkich praw, a przeto wieczny pokój między ludźmi i ludami. Drogą do osiągnięcia tego celu jest polityka. Ta ostatnia musi być jednakże rozumiana tak, jak definiuje ją Kant, to znaczy jako „stosowanie nauki prawa”³. Kant przedstawia swą koncepcję polityki niejako na marginesie rozważań dotyczących prawa, zaś samą politykę uznaje za pochodną i służebną

² Termin *uniwersalny* oznacza w tejszej pracy ogólnoswiatowy zasięg owego stanu prawnego. Termin ten jest (przynajmniej gdy chodzi o filozofię prawa Kanta) synonimem terminu *powszechny*, dlatego określenia te stosowane są wymiennie. Ponieważ jednak w naszej ocenie termin *uniwersalny* lepiej wyraża fakt, iż ów stan prawny ma zostać urzeczywistniony w wymiarze ogólnoswiatowym i ogólnoludzkim, ma on pierwszeństwo przed terminem *powszechny*.

³ I. Kant, *Do wiecznego pokoju*, [w:] Idem, *Rozprawy z filozofii historii*, T. Kupś (red.), Kęty 2005, s. 189, w oryginale: *Politik als ausübende Rechtslehre* („wykonawcza nauka prawa”), przekład nieznacznie zmodyfikowany.

względem norm prawnych⁴. Nie jest to wcale zaskakujące, jeśli powyżej przytoczoną definicję rozważyć w kontekście Kantowskiego systemu filozofii praktycznej. Tradycyjnie to właśnie polityka stanowiła pojęcie centralne, zaś prawo pełniło funkcję służebną, a mianowicie było narzędziem kształtowania polityki, stawiającej sobie różne cele⁵. W koncepcji Kanta mamy do czynienia z radykalną zmianą w rozumieniu tychże pojęć (prawa i polityki). Mianowicie, prawo nie jest skierowane na żaden cel, lecz ma czysto formalny charakter i wyznacza sferę wolności w obrębie formalnego systemu obowiązków. Innymi słowy, prawo dla filozofa **nie służy** ani szczęściu, ani dobru społeczeństwa, ani też innym materialnie określonym celom. Przeciwnie, to prawo jest pierwotne wobec wszelkich celów materialnych, ponieważ nie jest ono niczym innym, jak harmonizowaniem wolności wszystkich skończonych istot rozumnych pod panowaniem powszechnych norm. Nie można (oprócz wolności zewnętrznej, z którą jest ono tożsame) zatem wskazać żadnej innej wartości, na którą owo prawo jest w Kantowskiej filozofii ukierunkowane. W tym sensie filozof z Królewca radykalnie reformuje nie tylko naukę moralności, ale również rozumienie prawa, a przez to również polityki. Polityka bowiem, inaczej aniżeli nauczała tradycja, jest całkowicie podporządkowana nauce prawa. To znaczy, że zawiera ona wprawdzie pewne reguły, które zostały wyprowadzone z doświadczenia empirycznego, ale jej celem nadrzędnym oraz zasadą ograniczającą jest każdorazowo nauka prawa⁶. Kant

⁴ Przyjęte w niniejszej pracy stanowisko redukujące politykę u Kanta do realizacji postulatów prawnych nie jest jedynym w literaturze przedmiotu. Wielu autorów przedstawiło w obrębie Kantowskiej filozofii politycznej również jego teorię moralną (w ogólności) oraz elementy nauki prawa. Por. H. Williams, *Kant's Political Philosophy*, Oxford 1983, oraz P. Riley, *Kant's Political Philosophy*, New Jersey 1983. Nie komentując takiego podejścia, pragniemy jedynie zaznaczyć, że wszelkie niezwiązane ściśle ze „stosowaniem nauki prawa” aspekty sfery *praxis*, zaś w jakimś stopniu ocierające się o Kantowską wizję polityki, zostały tutaj pominięte, ponieważ ich omówienie znalazło się w częściach poświęconych odpowiednio ugruntowaniu nauki prawa w Kantowskiej teorii moralnej oraz samej nauce prawa. Podobne podejście w dyskusowaniu Kantowskiej koncepcji polityki proponuje G. Cavallar, por. Idem, *Pax Kantiana. Systematisch-historische Untersuchung des Entwurfs „Zum ewigen Frieden” (1795) von Immanuel Kant*, Wien, Köln, Weimar 1992, s. 75–99.

⁵ Jak choćby osiągnięcie Najwyższego Dobra w przypadku Platona czy też szczęśliwości, gdy rozważamy filozofię Arystotelesa. Celem polityki w filozofii nowożytnej była natomiast wolność, sprawiedliwość, szczęście (wyczerpująca analiza różnych stanowisk wykracza poza ramy tejże rozprawy). W niniejszej uwadze pragniemy podkreślić, że jakkolwiek by rozumieć cel polityki (gdzie prawo stanowi jej – wcale niekoniecznie najważniejsze – narzędzie) w różnych nie-Kantowskich koncepcjach politycznych, istotne jest zrozumienie, że owe teorie zawsze zakładały zarówno dla polityki, jak i prawa pewien zewnętrzny wobec tych ostatnich cel (były to zatem koncepcje polityki o charakterze teleologicznym). Kant wprowadza radykalną zmianę w rozumieniu owych pojęć.

⁶ Należy zaznaczyć, że wedle Kantowskich kryteriów, zasady polityki nie przynależą w istocie do filozofii praktycznej (której naczelną zasadą jest wolność), a są jedynie

wielokrotnie podkreśla, że „prawa nigdy nie powinno się dostosowywać do polityki, ale zawsze to politykę do prawa”⁷. Zadaniem polityki jest kształtowanie relacji między ludźmi w sferze wolności zewnętrznej w taki sposób, aby były one zgodne z pojęciami prawa. Podczas jednak gdy sfera prawa pozostaje ślepa na warunki doświadczenia, zadaniem polityki jest dostosowywanie środków i narzędzi realizacji prawa do empirycznych warunków w międzyosobowych relacjach. W tym sensie polityka jest wprawdzie podporządkowana nauce prawa, ale jako część szeroko rozumianej sfery działania opiera się również na wiedzy zaczerpniętej z doświadczenia. Empiryczna wiedza o naturze ludzkiej dyktuje zatem nie same normy prawa, ale decyduje o tym, w jaki sposób nauka prawa zostaje zastosowana do warunków doświadczenia⁸.

Uwagi metodologiczne

Podstawowym założeniem metodologicznym niniejszej pracy jest zasada nakazująca analizowanie pewnej części Kantowskiej filozofii (a mianowicie filozofii prawa) z perspektywy całego systemu filozofa z Królewca. To znaczy, że rozważając jedynie pewien element tego systemu, zawsze mamy na uwadze całość. Nie jest to wcale założenie trywialne, gdy uświadomimy sobie, że wielu badaczy Kantowskiej filozofii prawa nie uwzględnia wniosków wypływających dla tej ostatniej z innych dzieł filozofa⁹. W naszym przekonaniu systemowe podejście do filozofii prawa jest konieczne choćby z tego względu, że była to wedle Kanta część szerszego projektu filozofii naukowej¹⁰.

pochodną nauki o przyrodzie, czyli teorii. Zasady polityczne podają bowiem sposoby osiągnięcia pożądanego stanu rzeczy (realizacji nauki prawa) i jako takie stanowią prawidła techniczno-praktyczne (czyli imperatywy hipotetyczne). Por. I. Kant, *Krytyka władzy sądzienia*, przeł. J. Gałecki, Warszawa 2004, s. 12–14.

⁷ I. Kant, *O domniemanym prawie do kłamstwa z pobudek miłości ludzkiej*, [w:] Idem, *Rozprawy z filozofii historii*, s. 207.

⁸ Ograniczone ramy niniejszego wprowadzenia do nauki prawa nie pozwalają na rozwinięcie i wyjaśnienie dwu istotnych z punktu widzenia Kantowskiej filozofii polityki pojęć – *moralnego polityka* oraz *publicznego użycia rozumu*. Dla zapoznania się z tymi koncepcjami polecamy lekturę Dodatków do pisma *Do wiecznego pokoju* oraz eseju *Odpowiedź na pytanie: czym jest oświecenie?*, por. I. Kant, *Do wiecznego pokoju*, oraz Idem, *Odpowiedź na pytanie: czym jest oświecenie?*, przeł. M. Żelazny, [w:] Idem, *Rozprawy z filozofii historii*.

⁹ Wielu badaczy tej części filozofii Kanta nie uwzględnia przykładowo teorii wolności zawartej w *Krytyce czystego rozumu*. Inni uznają, że filozofię prawa należy badać, abstrahując od Kantowskiej teorii moralności.

¹⁰ Niezwykle pomocny schemat projektu czystego rozumu, przedstawiający relacje między elementami Kantowskiego systemu filozoficznego oraz wyjaśnienie, czym

Gdy chodzi o pisma filozofa stanowiące podstawę naszej analizy, główny punkt odniesienia stanowiła pierwsza część wydanej przez Kanta w 1797 roku *Metafizyki moralności*, zatytułowana *Metafizyczne podstawy nauki prawa*. Dzieło to, które, po wielu latach zapomnienia, w drugiej połowie XX wieku doczekało się w świecie Kantowskim rehabilitacji i właściwej oceny, poddawane było (już po śmierci autora) wielokrotnym poprawkom. Zasadnicza teza tych, którzy dokonywali zmian w układzie tekstu, głosiła, że manuskrypt Kanta został zniekształcony na etapie składu książki do druku. W naszej analizie *Metafizycznych podstaw nauki prawa* uznajemy ową tezę za prawdziwą i korzystamy z edycji tego pisma dokonanej przez Bernda Ludwiga¹¹. Oprócz *Metafizycznych podstaw nauki prawa* korzystamy z wielu innych tekstów Kanta, które traktują o filozofii prawa, przede wszystkim jest to rozprawa *Do wiecznego pokoju*, ale również *Spór fakultetów*, *Antropologia w ujęciu pragmatycznym* oraz teksty pomniejsze.

Na zakończenie niniejszych uwag pragniemy odnieść się pokrótce do ostatniego rozdziału pracy. Rekonstrukcja zamysłu Kanta odnośnie do uniwersalnego stanu prawnego prowadzi nas do sformułowania wniosków w zakończeniu książki, które wykraczają poza te, które filozof opublikował w swoich dziełach. Wnioski te wynikają z uporządkowania różnych interpretacji tej części filozofii Kanta, pojawiających się w literaturze przedmiotu. Należy zaznaczyć, że analizowany w ostatniej części projekt pokojowy (stanu prawnego w wymiarze uniwersalnym) jest niezwykle często komentowany przez kantystów, zaś kontrowersje związane z interpretacją owego projektu Kanta są często większe aniżeli rozbieżności interpretacyjne dotyczące innych części filozofii prawa. Winą za ten stan rzeczy w badaniach nad filozofią Kanta można po części obarczyć samego filozofa, który w *Metafizycznych podstawach nauki prawa* powiada:

Niektóre końcowe rozdziały książki opracowałem z mniejszą dokładnością, niż można by oczekiwać w zestawieniu z rozdziałami poprzedzającymi; [postąpiłem tak] w części dlatego, że wydawało mi się, iż dają się one łatwo wywnioskować z tych poprzednich, w części zaś ze względu na to, że ostatnie rozdziały (dotyczące prawa publicznego) [omawiają sprawy, które] właśnie teraz stanowią przedmiot tak wielu dyskusji, a jednak są na tyle ważne, aby na pewien czas wolno było powstrzymać się od rozstrzygającego sądu [na ich temat]¹².

Kant, powstrzymując się od „rozstrzygającego sądu” na tematy związane z prawem publicznym, otworzył pole do swobodnej dyskusji nad tym, jaką

dla Kanta była filozofia naukowa, można odnaleźć w znakomitym opracowaniu A. Banaszkiwicz, por. Idem, *Między światem dostępnym zmysłom a transcendencją*, Łódź 2013, s. 381.

¹¹ Por. I. Kant, *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre. Metaphysik der Sitten. Erster Teil*, B. Ludwig (red.), wyd. 3. poprawione, Hamburg 2009.

¹² Ibidem, s. 21.

ostateczną formę przybrać powinien uniwersalny stan prawny. Niniejsza książka jest kolejnym głosem w tejże dyskusji. Należy jednakże podkreślić, że naszym głównym celem jest rekonstrukcja i wprowadzenie do kolejnych części Kantowskiej filozofii prawa, nie zaś omówienie rozbieżności interpretacyjnych. Z tego względu, jak również dla większej przejrzystości tekstu, przedstawienie oraz ewentualna polemika z poglądami zawartymi w literaturze przedmiotu zostały wyłączone z tekstu głównego i w całości zawarte w przypisach.

Objaśnienia terminów

W tekście pracy posługujemy się wieloma terminami, które stanowią dla Kanta terminy techniczne. Dla większej jasności wyводу przedstawiamy te z nich, które mogą sprawiać kłopot w lekturze pracy czy też przy porównywaniu tekstu książki z polskimi przekładami tekstów filozofa. Wszelkie inne kwestie terminologiczne zostały zawarte w przypisach.

Moralność. Kant posługuje się terminem *Moral* dla oznaczenia nauki o całej sferze filozofii praktycznej. W tym znaczeniu używany jest również termin *Sittlichkeit*. To znaczy, że moralność, wzięta w szerokim sensie, stanowi ogół dyktowanych przez rozum praktycznych praw. Termin *Sittlichkeit* używany jest również w znaczeniu *Moralität*, tzn. *moralność*, i oznacza wtedy tę część sfery praktycznej, która dotyczy wewnętrznej motywacji czynów. Wtedy to *moralność* (czynu) oznacza działanie na podstawie samego tylko przedstawienia obowiązku, nie zaś z pobudki empirycznej. *Moralność* w węższym znaczeniu jest synonimem terminu *etyka* (z jednym zastrzeżeniem, a mianowicie, że ta ostatnia może również oznaczać refleksję nad moralnością).

Prawo a norma. W naszych rozważaniach wielokrotnie pojawiają się terminy *prawo* i *norma*. W niniejszej rozprawie konsekwentnie posługujemy się terminem *norma* dla oddania niemieckiego *Gesetz*, zaś terminem *prawo* jako tłumaczeniem terminu *Recht*. W polskich przekładach niejednokrotnie terminem *prawo* oddane zostały oba te niemieckie pojęcia. Jednakowoż w Kantowskiej filozofii praktycznej istnieje zasadnicza różnica między terminem *norma*, który oznacza regułę ograniczającą (może to być reguła nakazująca, zakazująca lub przyzwalająca) działanie, a terminem *prawo*, które oznaczać może, po pierwsze, cały zespół norm (np. prawo prywatne), po drugie, uprawnienie (np. wrodzona wolność), wreszcie – część filozofii praktycznej regulującą wolność zewnętrzną (prawo w sensie ścisłym). Dlatego też owa różnica każdorazowo znajduje odzwierciedlenie w stosowanych terminach. Odnośnie do przekładu terminu *Gesetz* – w wyjątkowych przypadkach, a mianowicie, gdy mowa o prawie publicznym, ustanowionym przez władzę ustawodawczą w państwie, oddajemy go również terminem *ustawa*.

Normodawstwo. Termin *normodawstwo* stosujemy jako tłumaczenie niemieckiego *Gesetzgebung*. Uznajemy, że jest on bardziej precyzyjny aniżeli bardziej popularny w polskich przekładach Kanta termin *prawodawstwo*. Wprawdzie ten ostatni nie budzi kontrowersji w filozofii teoretycznej (chodzi w niej wszak o prawo natury opisywane przez naukę), to w filozofii praktycznej, ze względu na istotne rozróżnienie między *normą* i *prawem*, musi zostać zastąpiony przez *normodawstwo*. W Kantowskiej filozofii wyróżniamy normodawstwo wewnętrzne i zewnętrzne. Różnicę między nimi wyznacza charakter pobudki do wypełnienia normy, a mianowicie, może ona być wewnętrzna (etyczna, tj. przedstawienie prawa moralnego) lub zewnętrzna (jurydyczna, tj. sankcja przymusu). Z uwagi na pobudkę normodawstwo jest albo etyczne, albo jurydyczne.

Stan prawny. Terminem *stan prawny* oddajemy niemieckie *Rechtszustand*. Termin ten oznacza stan panowania powszechnych, publicznie ogłoszonych norm, któremu towarzyszy istnienie trójdzielnej władzy zwierzchniej. *Stan prawny* spełnia zatem wedle Kanta minimalne warunki, pod którymi można uznawać dany byt polityczny za prawowity. Termin *stan prawny* należy z jednej strony odróżnić od terminu *stan obywatelski*, oznaczającego stan, w którym poddani dysponują pełnią praw. Z drugiej zaś strony nie wolno utożsamiać terminu *stan prawny* z terminem *byt polityczny*. Nie każdy bowiem byt polityczny jest stanem prawnym, tak jak nie każdy stan prawny jest stanem obywatelskim.

Wspólnota poddanych a społeczeństwo. Kant wielokrotnie posługuje się terminem *Gesellschaft*, co współcześnie można oddać słowem *społeczeństwo*. Termin *społeczeństwo* we współczesnym rozumieniu wykształcił się jednak znacznie później (m.in. pod wpływem filozofii Hegla), aniżeli powstała Kantowska filozofia. Dlatego też nie stosujemy w pracy terminu *społeczeństwo*, zastępując go bardziej neutralnym terminem *wspólnota (poddanych)*.

Naród a lud. Z terminem *naród*, którym w języku polskim posługujemy się zazwyczaj dla oddania niemieckiego słowa *Volk*, wiążą się zazwyczaj podobne problemy do tych, jakie stwarza pojęcie *społeczeństwa*. Jego współczesne znaczenie wykształciło się bowiem dopiero w wieku XIX. W niniejszej rozprawie staramy się zatem posługiwać terminem *lud* tam, gdzie mamy do czynienia z abstrahującymi od warunków empirycznych pojęciami prawa. Natomiast tam, gdzie mowa jest o rzeczywiście istniejących państwach (oraz zamieszkujących je narodach), jak również o stosunkach międzynarodowych, stosujemy termin *naród*.

Państwo. Termin ten ma w Kantowskiej filozofii wiele różnych znaczeń. Państwem jest zarówno „państwo w idei”, a zatem model idealnego ustroju politycznego, jak również państwa empiryczne istniejące w czasach Kanta. Termin *państwo* nie jest jednak nigdy używany w znaczeniu współczesnym, które ukształtowało się pod wpływem filozofii dziewiętnastowiecznej. Współcześnie bowiem pod pojęciem *państwo*, zarówno w języku potocznym, jak też w naukach politycznych, rozumie się byt polityczny, który jest określony nie tylko przez przestrzeń geograficzną i pewien ustrój regulujący współistnienie jego członków

(i mieszkańców danych terenów), ale również przez historię danego obszaru, odwołanie do jego kultury, języków, religii oraz do pojęcia narodu, a zatem pewnej wspólnoty wartości, która posiada własną tożsamość oraz uznawane nadal przez większość społeczności międzynarodowej „prawo do samostanowienia”, czyli do utworzenia przez naród samodzielnego bytu państwowego. U Kanta termin ten nie jest obciążony takim ciężarem znaczeniowym.

Byt polityczny. Kant nie używa w swojej filozofii terminu *byt polityczny*. Posługujemy się nim jednak jako określeniem zbiorczym dla różnego typu politycznych struktur (na poziomie państwowym i ponadpaństwowym), które niekoniecznie spełniają warunki stanu prawnego. Bytem politycznym może być zatem państwo, kongres państw, federacja, związek itd.

Niniejsza książka nie powstałaby bez nieocenionej pomocy wielu osób. Przede wszystkim pragnę podziękować mojemu wieloletniemu opiekunowi naukowemu i promotorowi pracy doktorskiej Profesorowi Andrzejowi Maciejowi Kaniowskiemu – za ogromne wsparcie naukowe i nieprzeciętną życzliwość. Dziękuję również Profesorowi Arturowi Banaszkiwiczowi oraz Profesorowi Pawłowi Łukowowi za wszelkie uwagi skierowane pod adresem rozprawy doktorskiej, na kanwie której powstała ta praca. Wyrazy wdzięczności należą się też Profesorowi Christophowi Hornowi z Uniwersytetu Fryderyka Wilhelma w Bonn i Profesorowi Paulowi Guyerowi z Uniwersytetu Browna w Providence, którzy sprawowali nade mną opiekę naukową podczas stażów badawczych KAAD Osteuropaprogramm w Niemczech oraz Fulbright Junior Advanced Research Award 2012 w USA, jak również Profesorowi Berndowi Ludwigowi z Uniwersytetu Jerzego Augusta w Getyndze, który przekazał mi wiele cennych uwag dotyczących mojego projektu badawczego. Na koniec dziękuję również moim Najbliższym – za ich cierpliwość, wsparcie i codzienną inspirację.

Łódź, marzec 2017

ROZDZIAŁ I

ŹRÓDŁA PRAWA OD WOLNOŚCI DO SYSTEMU OBOWIĄZKÓW

Pierwszy rozdział poświęcony jest źródłom normatywności w filozofii Kanta, czyli jego rozumieniu wolności oraz prawa moralnego. Te dwa pojęcia stanowią podstawę, na której ugruntowany jest cały system norm, mających dla nas charakter obowiązków. W pierwszej kolejności uzasadniamy kluczowe znaczenie wolności dla Kantowskiej filozofii praktycznej i omawiamy różne pojęcia wolności, którymi posługuje się filozof. Następnie przedstawiamy związek wolności z naczelną zasadą moralności oraz różne sformułowania imperatywu kategorycznego. Rozważania te prowadzą nas do pojęcia obowiązku i systemu obowiązków w Kantowskiej filozofii.

Wolność jako warunek możliwości pojęcia obowiązku

Rekonstrukcję Kantowskiego systemu obowiązków poprzedzić musi właściwe zrozumienie znaczenia wolności zarówno w teoretycznej, jak i praktycznej części filozofii Immanuela Kanta. Filozofia ta zaś stanowi, jak powszechnie wiadomo, system, który obejmować ma wszelkie poznanie rozumowe w sposób systematyczny i przy użyciu metody naukowej. System ten, wedle królewieckiego filozofa, odzwierciedlać ma zaś samą strukturę naszego rozumu, który ma budowę organiczną, a zatem każdy element istnieje w nim gwooli każdego innego, zaś wzajemne powiązania nie pozwalają na oddzielenie tychże elementów¹. Kantowska deklaracja odnośnie do jego własnej filozofii nie obliuguje wprawdzie w sposób bezwzględny, aby badacz różnych aspektów Kantowskiego systemu każdorazowo brał pod uwagę całość – historia recepcji myśli Kanta pokazuje, że można z powodzeniem zajmować się tylko jednym aspektem bądź częścią jego systemu. Przywołanie ustaleń Kanta na gruncie filozofii teoretycznej, jako koniecznej podstawy dla jego filozofii praktycznej, jest więc pewnym rozstrzygnięciem interpretacyjnym, które domaga się uzasadnienia.

W pierwszej kolejności sam autor rozważanego systemu uznaje osiągnięcia na gruncie filozofii teoretycznej za warunek *sine qua non* wszelkiej refleksji nad

¹ I. Kant, *Krytyka czystego rozumu*, przeł. R. Ingarden, Warszawa 1986, BXII–XXIII, s. 35–36, por. też Idem, *Pierwsze wprowadzenie do „Krytyki władzy sąđennia”*, [w:] Idem, *Pisma teleologiczne*, Toruń 1998, s. 45–50.

wolnością. Przedstawiony w *Krytyce czystego rozumu* transcendentálny idealizm, polegający na rozróżnieniu fenomenów i noumenów, a co za tym idzie – dopuszczający, obok aspektu empirycznego, aspekt czysto inteligibilny w naszej naturze, stanowi teoretyczną podstawę dla Kantowskiej nauki o wolności człowieka:

Otóż przypuśćmy [na chwilę], że odróżnienie rzeczy jako przedmiotów doświadczenia od tychże właśnie rzeczy jako rzeczy samych w sobie, którego konieczność krytyka nasza wykazała, nie zostałyby wcale przeprowadzone. Wówczas zasada przyczynowości, a z nią i mechanizm przyrody w kształtowaniu rzeczy musiałyby koniecznie obowiązywać dla wszystkich w ogóle rzeczy jako przyczyn działających².

Transcendentálny idealizm pozwala jednakże na ujmowanie człowieka jako przyczyny działającej na innych zasadach aniżeli prawo przyrody. Innymi słowy, ludzkie działanie może dzięki niemu być ujmowane jako niezdeteminowane przez naturę empiryczną danego podmiotu działającego (na którą składa się natura zewnętrzna – cielesność, jak i wewnętrzna – cechy i uwarunkowania psychologiczne). Nie oznacza to jednak, że natura empiryczna nie ma wpływu na to, jak działamy. Jednakże nie jest ona jedynym czynnikiem, który wszechstronnie określałby działania podmiotu. Drugim z nich jest wolność. Rozpatrując możliwość działania podmiotu, należy zatem każdorazowo uwzględnić obydwaj aspekty, a takie postępowanie możliwe jest jedynie przy uwzględnieniu wyników pierwszej *Krytyki*:

O tej samej więc istocie, np. o duszy ludzkiej, nie mógłbym powiedzieć bez podpadnięcia w jawną sprzeczność, że jej wola jest wolna, a zarazem przecież podlega konieczności przyrodniczej, tzn. niewolna; wziąłem bowiem w obu zdaniach duszę w tym samym znaczeniu, mianowicie jako rzecz w ogóle (rzecz samą w sobie), i nie mogłem też inaczej uczynić, nie przeprowadziwszy przedtem krytyki³.

Krytyka rozumu umożliwia zatem ujmowanie dwóch aspektów duszy ludzkiej, tj. podmiotu działającego, jako należących do dwu różnych porządków: fenomenalnego i noumenalnego. Człowiek w porządku fenomenów jest częścią przyrody, to znaczy podlega koniecznym i niezmiennym prawom związanym z jego człowieczeństwem. Wprawdzie do dziś nie zostały odkryte wszystkie mechanizmy i prawa rządzące ludzkim działaniem (nasza natura empiryczna okazuje się bardziej złożona niż inne elementy świata przyrody), jednak wysiłki ludzi nauki zmierzają właśnie do tego celu – aby wyjaśnić, czym kieruje się człowiek w swoim postępowaniu i swoich decyzjach. Ta naukowa perspektywa nie pozwala jednakże w sposób zadowalający odpowiedzieć na pytanie, jak w danej sytuacji powinniśmy postąpić. Innymi słowy, perspektywa wyjaśniająca ludzkie działanie nie umożliwia

² I. Kant, *Krytyka czystego rozumu*, BXXVII, t. 1, s. 40.

³ Ibidem.